

л 694/1956

Савременик

12

ДЕЦЕМБАР 1956

НАШ ЈЕЗИК КАО ОДРАЗ ДРУШТВЕНИХ ЗБИВАЊА

Било је последњих година у иностраној славистици много дискусије око тога шта језик може дати науци о развитку друштва и цивилизације и у коме смислу треба тумачити развитак језика у односу на друштвени развитак. Може се рећи да та дискусија није била неплодна и да је помогла да се искристалишу извесни трезвени погледи на проблем: друштво — језик. Не прецењујући везе између друштвеног развитка, с једне, и језика, са друге стране, како се то раније каткада чинило, слависти данас ипак стоје на гледишту,¹⁾ с којим се слаже и писац ових редова: да иако те везе нису онакве нити онолике како су то неки држали, ипак оне без икакве сумње постоје. Оне се одражавају у првом реду на речнику, како то данас схватамо; али из мојег ће се излагања видети да се не ограничавају само на речник, већ у мањој мери обухватају и реченицу, па каткад и граматички систем. Иако промена граматичке структуре није неминовно везана за корените друштвене промене, ипак разни моменти друштвеног живота могу у извесном смислу и на њу утицати; а нарочито снажно утичу на речнички фонд.

Моје је начелно мишљење међутим да у испитивању језичких појава проузрокованих друштвеним процесима не треба полазити од неких а priori постављених правила, већ од постојећег језичког материјала, марљиво скупљајући податак по податак. Јер сам језички материјал нам даје уствари врло драгоцених података и о животу нашег друштва кроз векове, само кад се том материјалу приђе без предрасуда и кад се он исправно и успешно интерпретира. Тек после тога долази синтеза и тумачење на једном ширем плану, уз учешће свих научних дисциплина које могу бити од помоћи.

Језик одражава у извесној мери и смену појединих друштвених класа, и све оно што је с тим у вези: развитак разних ступњева цивилизације, развитак друштвене свести, мешавину различитих цивилизација, учешће разних националности у формирању културне структуре народа, он нам показује и кретање идеологије кроз разне епохе, и тако даље. Сви се ти процеси, на свој начин, огледају у сваком језику, па дакле и у нашем *српскохрватском* језику.

Српскохрватски језик је нажалост досада у овом правцу остао непроучен систематски, и досад располажемо тек са две монографије које се специјално баве овим проблемима;²⁾ али се, срећом, у нашим

¹⁾ Уп. нарочито П. Я. Черных, „Очерк русской исторической лексикологии (Москва 1956).

²⁾ Једно је расправа Србиславе Ковачевић под називом „Прилог проучавању терминологије из Народноослободилачке борбе“ (Зборник Матице српске за књиж. и јез., св. II), а друго мој рад „Неки генитилни и њима сродни термини код Црногораца и Арбанаса“ (Радови Научног друштва НР БиХ, II одј. ист. — фил. I).

и страним лингвистичким студијама српскохрватског језика рађеним у друге сврхе може наћи и материјала и анализа које се односе на ова питања, а нарочито у делима хрватског лингвиста П. Скока и француског научника А. Мејеа (A. Meillet). Иако смо, дакле, до детаљне синтезе још веома далеко, јер пред нама стоји задатак да се таква грађа систематски скупља и монографски обрађује, ипак се већ и данас може много што-шта говорити о тим проблемима, па ја овде и мислим изнети један поглед на њих и на конкретном материјалу, прикупљеном из разних извора, показати како су се друштвена збивања, схваћена у широком смислу, одразила у нашем језику као у верном огледалу.

* * *

Прелазим, према томе, на излагање те материје, узимајући, пре свега осталог, у разматрање непосредне манифестације економског живота, онако како се оне показују у нашим језичким формама.

Може се слободно рећи да нема ниједне гране економског живота која није оставила дуготрајне отиске на српскохрватском језику. Ови су отисци нарочито јаки тамо где су на наш језик вршиле акцију две главне наше традиционалне привредне гране: пољопривреда и сточарство. Данас и у језику Срба, Хрвата итд. који никад нису живели на селу нити се бавили пољопривредом и сточарством — живи читав фразеолошки систем који вуче своје корене из сељачког живота наших одгајивача жита и стоке.

Ако узмемо прво пољопривреду, онда ћемо у маси наћи фразе (са фигуративним значењем) као: *у орача црне руке али бела погача*; *у сваком жити има кукоља*; *ђаво ни оре ни копа само о злу мисли*; *нокти су му орати би могао*; *ниче и где га не сејеш*; *има пара к'о плеве* и томе слично. Оваквог су порекла, наравно, и изрази *испод жита* („кришом“), *стрижено-кошено* („инат“), *ни од корова* („никако“) и слични. Овакви изрази, разуме се, сведоче о сељачком пореклу нашег националног језика и о сељачком пореклу данашњег градског становништва. Са нашим се језиком, узгред буди речено, у овоме слаже велики језик цивилизације: латински; и он је, као и наш језик, типичан „сељачки“ језик, што например није случај са грчким језиком.¹⁾

Што важи за пољопривреду, важи и за сточарство. И оно је општенационалном језику дало низ фразе, као: *умиљато јагње две мајке сиса*; *нису му све козе на броју*; *беспослен поп и јариће крсти*; *паметан као попино прасе*; *није ти крава стала на ногу*; *во се веже за рогове*; *избио га као вола у купусу*; *лакше коњу без самара*; *не литиши магарче до зелене траве* итд. Из сточарске реченице су узети и изрази *као отегнути папке*, *стока без репа*, *узети на зуб*, *ни за реп ни за уши* и др.

Али се ово може констатовати, у мањој мери, и у области других привредних грана. Од пчеларства је израз *вредан као пчела*, па именица *трут* у значењу „ленштина“; по аналогiji на пчеле кажемо да се *роје мисли*, да се *роје звезде* итд. Од ловаца смо добили изразе *као платио као вук кожом*; *вук длаку мења*, затим фигуру *пасти у клопку*. Од млинарства и пекарског заната *трице и кучине*; *проћи сито и решето*. Од млекарства: *покутити кајмак*, *то је његово масло* и сл. Од ковачког заната: *сковати план*; *гвожђе се кује док је вруће*; *свако је ковач своје среће*. Од рибара: *зватати се на мамац*. Од бер-

¹⁾ Уп. J. Марузо (Marouzeau), „Le latin, langue de paysans“, у Melanges... M. J. Vendryes... (Paris 1925).

бера: *насапунити* или *обријати без сапуна* („преварити“). Од каменорезаца придев *неотесан*. И тако даље.

Али се однос језика и друштвеног живота не огледа само овако непосредно, већ и у разним компликованијим језичким процесима. Како је запазио још Ф. Миклошић, српскохрватска именица *стока* у етимолошкој је вези са глаголом *стећи*. Према томе, *стока* је првобитно значило уопште „оно што је стечено“, „имање“ и сл. У специфичном сточарском амбијенту значење ове речи се сузило, специјализовало. Данас она не значи више „имање уопште“, већ „имање у виду говеда, свиња итд.“, и тако сведочи о важној улози сточарства у привредном животу наших предака, којима је, ето, ова привредна грана изгледала готово идентична са привредом уопште. Исти процес развитка значења имамо поглавито у хрватским крајевима, код именице *благо*: док она у српским земљама обично значи „имовину уопште“, „Новац“, — дотле код Хрвата *благо* значи само „стока, домаће животиње“. И старосрпско *добитъкь* (напр. у делима светог Саве) значи „домаће животиње“ (тако у савременом македонском *добиток* „стока“).

Ако сада — после привредног живота узмемо друге друштвене институције, наћи ћемо и ту одговарајуће језичке процесе.

Пре свега, у савременом српскохрватском језику живе трагови ранијих, сада већ мање или више давно преживелих друштвених форми. Кад главни град назовемо *престоницом*, иако у њему нема више престола, кад кажемо да смо *царски* ручали, кад за Венецију кажемо да је *краљица* Јадрана, кад размаженог дечака назовемо *мајкиним принцом*, онда, разуме се, употребљавамо језичка средства чији је настанак био могућ само у доба феудализма и монархије, али који, ето, у промењеним функцијама, још увелико живе као успомена на та времена.

Ови трагови се некипут очувају као какви фосили, другипут ишчезну, а у неким случајевима, са развитком друштва, еволуишу на разне начине, и по садржини, а каткад и по форми. Кад се за каћиперку девојчицу употребљава израз *принцеза*, онда се стилска изразитост добива баш отуд што је реч употребљена иронично, а то је могуће јер је сама реч ознака високог достојанства у једној епоси, постала смешна, ружна или безначајна у другој. Али има и еволуција друкчије врсте. Тако је реч *господин* у нашем средњем веку била крупна реч, пуна ауторитета и садржине. Означавала је владара, господара. Зато су се и српски краљеви потписивали са *господин*: „ја, Стефан, *господин* земље рашке и поморске“. Реч је изведена од општесловенскога *gospodъ* која се додавала и као атрибут богу (код Словенаца и данас *gospod* значи „господин“). У нашим народним песмама наилазимо такође на изразе *царе господине* или *господине краљу*. У Вуковим народним приповеткама и именица *госпођа* још значи „господарица“: *да сам госпођа узети што зажелим*. Касније, са пропадањем феудализма и јачањем власти буржоазије по градовима, *господин* је све више престајало да буде искључива привилегија владара, па су и грађани присвајали себи право да се називају *господом*. Постепено је тако реч *господин* изгубила своју некадашњу силу, и постала је назив (из поштовања) за грађанина. Феудалци, уколико их је остало, морали су прибећи другој изведеници, именици *господар*; али је, са развитком наших приморских градова, значење и ове именице постепено избледело: у старом Дубровнику је *госпар* (од *господар*) прво означавало племиће, а затим се и оно пренело на грађане. До недавно се у Дубровнику изразом *госпару!* ословљавао сваки грађанин, без обзира на слој и сталеж,

а само за разлику од сељака. Са пропадањем власти буржоазије (а делом још и за време њене власти) — некада свечани владарски атрибут *господин* доспео је дотле да добије потсмешљиво значење; кад се неко у неком интимнијем друштву држи достојанственије него што ситуацији одговара, и данас ћемо му рећи са наглашеном иронијом: *а шта господину није право?* (уместо: *а шта ти није право?*), и слично.

На сличан начин је и немачко *Fräulein*, које значи „госпођица“, код нас добило шаљиву или чак и презриву нијансу, а усто и нов наставак: наше *фрајла* и *фрајлица* нема уопште карактер свечаног ословљавања, већ је знак лаког потсмеха, па и потцењивања.

Захваљујући еволуцији друштвених, правних, административних и других форми током наше историје, и разни други изрази доживели су различите преображаје.

За именицу *отаџбина*, на пример Вук у свом „Рјечнику“ под 1. даје (из Далмације) једноставно значење „очевина“, за које наводи пример: „купује туђе баштине и *отаџбине*“. Значење је било, дакле, чисто правно значење „земља наслеђена од оца“. Тек под 2., дакле као споредно и тада мање познато значење, које се могло развити тек са развитком наше националне свести, а то је било у најближој прошлости. Слично је томе и руско *родина*, које данас значи исто што и наша реч *отаџбина*, у средњем веку, како утврђује Черних, значило просто „имовина рода, племена“, и још није имало овог данашњег патриотског смисла.

Врло слично стоји, рецимо и са речју *држава*. Вук за ову реч наводи као главни смисао значење „својина, имање“ (тј. „оно што неко држи у поседу“), и наводи из народних песама примере:

Хоћу тебе, слуго, поклонити
У државу земљу Босну славну, и
Што сам тебе, бане, поклонио
Земљу Босну у твоју државу.

Тек као сасвим ново и споредно значење Вук даје значење „*der Staat*“, дакле наш савремени смисао, којег није могло бити пре формирања модерне буржоаске власти, где суверенитет не може више припадати и појединцима (иако они могу „држати“ своје поседе).

Да узмем још један пример сличне врсте. Именица *распуст*, која данас има значење „годишњег одмора“, нарочито кад су у питању школе, у Вуково време још није имала тога значења, јер тај појам у ондашњем друштву код нас још није ни постојао, пошто није било модерно организованих државних установа. Зато је та реч могла тада да означава један сасвим други појам, нормалан за тадашње прилике. Код Вука *распуст* значи оно што код нас данас значи *развод*, али са појмовном нијансом која одговара онемо времену, а која је нама данас туђа. Како се види и по Вуковом објашњењу и по примеру који он наводи: „дошла жена на *распуст*“, муж је некада, у доба женске неправности сам одлучивао о разводу, и једноставно је, и не питајући жену за мишљење, давао жени с којом није хтео да продужи заједнички живот такозване „књиге распусне“. Институција, дакако, данас није очувана, али је очуван њен језички израз: реч *распуштеница*, од које је, у модерно време, начињен и одговарајући мушки облик (у усменом говору) *распуштено*, потпуно незамислив у патријархално доба, кад је, како видимо, развод квалитативно био нешто сасвим друго.

Јако развијена патријархална породица код старих Словена, наших предака, условила је била врло разгранату терминологију сродничких назива, и то, како је утврдио Меје, у првом реду по

мушкој линији. Из те прасловенске епохе наследили смо ми, као и сви други словенски народи, ту словенску терминологију. Можемо навести наше изразе *стриц* и *стрина*, *ујак* и *ујна*, *зет* и *смаха*, *свекар* и *свекрва*, *девер*, *шурак*, *јетрва*, *свастика*, *заова*, *нећак* и *нећака* и тако даље, и то са врло тачно и прецизно одређеним сродничким значењем за сваки од тих назива. Дошавши први у додир са модерном цивилизацијом, где се патријархални односи брзо губе, Словенци, Чеси, Пољаци врло су рано погубили највећи део свих старих словенских термина. Код Руса су се они нешто боље очували, али су данас и код њих углавном застарели, премда се неки од њих, по сведочанству Кузњецова и других, у сеоским дијалектима још одржавају. Код нас је ситуација слична као код Руса: у нашим крајевима где је патријархално друштво било доскора добро очувано, ови термини се држе, док су у крајевима који стоје на вишем нивоу — добрим делом ишчезли. Данас су изрази као *јетрва*, *заова*, *девер*, *свастика*, *пашеног* (турског порекла), *таст*, *пунџа*, и тако даље у великој мери ишчезли не само код градског становништва, већ и у дијалектима северне Југославије и у приморју, где се већ бркају и мушка и женска линија. Тако се у разним крајевима Хрватске реч *тета* употребљава не само за појам „тетке“ (очеве или мајчине сестре), већ и за „стрину“ (стричеву жену) и за „ујну“ (ујакову жену) итд. Код Срба Војвођана је *шогор* (од мац. *sógor*, а то од нем. *Schwager*) и *шогорица* примило на себе разне од поменутих појмова (*шогорица* је и „јетрва“ и „заова“ и „свастика“), а исто тако и на приморју *дундо* и *барба* (од талиј. *dondo* и *barba*) има истовремено значење и „стрица“ и „ујака“ и „тече“, и уопште старијег рођака. Брз процес „европеизације“ учиниће да ове старе категорије потпуно ишчезну из нашег језика, док се сами називи сада стају употребљавати делом и за ословљавање без обзира на сродство. Данас се називом *стрина* може назвати свака старија жена, која нам је каткад и непозната; и *чика*, *чича*, *стрико* је реч којом се, са извесном срдечношћу, ословљава старији човек, и кад није никакав рођак. За појмове „кузен“ и „кузина“ до недавно су се употребљавали (делом и данас) израз *брат* од *стрица*, *сестра* од *тетке*, и тако даље, па чак и само *брат* (тј. „кузен“) *сестра* (тј. „кузина“). Данас је, нарочито ово последње, застарело, јер се даљи сродници све мање могу идентификовати са стварном браћом и сестрама и све се мање уопште и сматрају рођацима, пошто је епоха великих патријархалних формација братства, племена итд. неповратно прошла. И сам термин *задруга* — данас је, под утицајем модерног социјалистичког привредног живота, место да се угаси (јер су старинске задруге ишчезле), пренет на појам модерне организационе јединице, која нема више никакве везе са крвним сродством, већ мање-више одговара европском појму „кооперативе“.

Ишчезавање патријархалних форми живота одразило се и на ономастичком систему тојест на презименима. Некада се презиме жена и девојака формирало обавезно од презимена мужа или оца. Ако се муж звао *Јанковић*, презиме његове жене се обавезно изводило наставком —ка: *Јанковићка*, а ако је отац био *Марковић*, презиме његове кћери изводило се од његовог завршетком — *ова*, — *ева*: *Марковићева*. Данас је то потпуно изгледело, и облик мушког презимена фиксирао се и као женско презиме; личное имену или титули је остављено да прецизира је ли у питању мушкарац или жена, чак и кад то, чисто граматички, може бити и непрактично. Овде је друштвени живот снажно изменио не само језичку садржину, већ је ударио и на језичку форму, довео до тога да отпадну изве-

сни наставци. Слично је и са такозваним „средњим словом“, тојест са очевим именом (очуваним код Руса као такозвано „отчество“): млађе генерације се потписују само именом и презименом, изостављајући краће но очово име, јер је индивидуа постала важнија од принципа патријархалне потчињености породици.

Ако сада пређемо у област идеологије, у сферу психичког живота, и ту ћемо наићи на живе односе језика са друштвеном свешћу.

Прво можемо констатовати извесне трагове, истина већ сасвим бледе, старе словенске паганске религије. На обожавање небеских тела код наших предака упућује и дан-дањи узречица *сунце жарко*, која се употребљава у знак негодовања; одатле се сачувала реч *сунце* и у псовкама, премда у тој ситуацији данас изгледа сасвим бесмислена. Зацело и атрибут *мајка* у изразу *мајка земља* упућује на паганско веровање у Земљу као божанство (стари Грци су имали богињу *Геу*, тојест „Земљу“); нејасан је по својој генези израз *пијан као земља* односно *пијан као мајка*, али је и он вероватно сличног порекла. И фраза *резати рамена* у значењу „учинити (кога) људским бићем“ упућује на паганско вајање идола у људском облику. Именица *балван*, народски *бован*, данас значи за нас само „клада, велики комад дрвета“; међутим је она узајмљена од Авара у значењу „идола“, „статуе“ божанства, у оно време кад су Словени били аварски поданици. Кад су наши преци — бар формално — напустили многобожачку религију, онда су и ови дрвени идоли постали исто што и обичне „клате“. Такође је и реч *бајка* имала пагански религиозни смисао, и у вези је са глаголом *бајати*, који је култни смисао очувао и до данас. Међутим сама реч *бајка* тога значења више нема. Нешто слично налазимо и у сродној речи *басма*, која значи „бајање“; али варијанта *басна* (преузета из руског језика) — таквог значења више нема (са формалне стране уп. песма и народно *песна, песнарица*).

Напротив, неке су паганске речи остале и до данас са својим старим смислом: не само *бајати* и сл. већ и *врачати, враџбина*, па онда *чаролија, чаробник* и др.; али већ придев *чаробан* има сасвим нерелигиозан смисао: „диван, прекрасан“. И израз *врачати у боб* је данас у фигуративној употреби изгубио културну вредност и значи просто „нагађати“.

Са примањем хришћанства и ступањем у ондашњу хришћанску цивилизацију — извесне прасловенске речи су добиле код наших предака хришћанско религиозно значење које раније нису имале. Тако етимолошка анализа показује да је именица *душа* првобитно значила просто „дах, дисање“, јер је изведена од глагола *духати (dich-ia* је правилно дало *душа*), у вези с којим је и *дах* и *дихати (дисати)* итд. Међутим је *душа* и код нас и код других Словена задобила сада и идеолошки смисао.

И наша реч *рај*, која је, у хришћанском амбијенту, добила варварски смисао — првобитно тога смисла није имала, јер је сродна са староиндиском речју *рах (rayih)*, која значи једино склониште, скровиште. Тек хришћани су „уздигли“ ову реч до религиозног термина. У руским дијалектима се, међутим, реч *рај* очувала и до данас у једноставном значењу „шума“.

И реч *грех* је у претхришћанско доба имала сасвим конкретно-реално значење, како показује њено поређење са сродном латинском речју *greis*, која значи просто „крив искривљен“. Тек хришћанство је, примењујући реч *грех* у фигуративном смислу створила од ње свој важан идеолошки термин.

Много језичких остатака од хришћанске религије очувало се и до данашњег дана, а притом је верска подлога настанка неке речи или израза данас више или мање избледела. Кад данас кажемо

ударити на велика звона у смислу „разгласити, дати широк публицитет“, ми не помишљамо више на црквену функцију звона и на звонике и торњеве, што је у своје време и изазвало образовање овог израза; премада нас свесна анализа може довести до овог закључка. Хришћанског порекла су, наравно, и наши уобичајени изрази као *ни род ни помози бог у значењу „сасвим туђ“, бог и душа, „зацело“, бежи као ђаво од крста; затам збогом, дођавола, и тако даље, мада се данас већ ти изрази и речи употребљавају у сасвим нерелигиозне сврхе, само што овде везе са старим значењем нису толико изгледале.*

Један од интересантних остатака раније идеологије јесте и појава језичког „табуизма“. Табу је принцип примитивних људских друштава да се нешто страшно, ружно итд. не сме казивати правим именом, јер то тобоже претставља за човека опасност, већ се права реч или потпуно замењује другом или се бар деформише, да се не би могла познати.

Тако се на пример стара индоевропска реч за „медведа“, која је гласила отприлике *orksos* (судећи по лат. *ursus*, грч. *arktos* итд.), ни у нашем језику ни у већини осталих словеначких језика није очувала, због тога што су наши преци, из табуистичких разлога, избегавали да је изговарају. Место непосредног термина *orksos* стари Словени су ову дивљу звер називали перифрастички, еуфемистички „онај што једе мед“. Тако је настало наше *медвед*, руско *медведь*, чешко *medvěd* итд., и тако нам је табу сачувао у језику једну прастару идеолошку форму. Из истих табуистичких разлога Мађари су напустили у свом језику стару угрофинску реч за „медведа“ (очувану код Финаца) и из словенске речи начинили своју реч *medve* (о томе *E. Moor, Acta Linguistica VI, Budapest 1956*, стр. 291). Међутим је са временом и само *медвед* постало „страшно“ и пало под удар табуа, бар у неким руским дијалектима, и руски сељаци у забаченим сибирским местима називали су доскора медведа новим еуфемизмима: зверь, хозяин („домаћин, газда“) и сл. Није ми познато да ли се ово јавља и у нашим дијалектима; али знамо да се реч *вук*, из истих табуистичких разлога, замењује у неким крајевима Црне Горе називом *дивина*, тј. „дивља звер“. Како сам показао у свом раду о неким патријархалним терминима (уп. напред), израз *дивина* место *вук* у Црној Гори називом за „вука“ *bishë* (наспрот правој шипт. речи *ulk, ujk*, сродној са *вук*) од латинског *bestia* („животиња“), који је настао опет на бази истог принципа. Врло је вероватно да су и наши дијалекти прихватили туђу реч *курјак* наместо словенскога *вук* (уп. рус. *волк*, чеш. *vlk*, пољ. *wilk* итд.) — опет из истих табуистичких разлога. Уопште се, у сврхе табуа, врло радо узимају туђе речи, јер оне боље скривају право значење (уп. мађ. *medve* преузето готово из словенског).

Врло занимљив случај гласовне промене изазване идеолошким разлозима табуизма јесте наше дијалектско (у Босни, у Далмацији) *борами* од *богами*, *борме* од *богме*. У питању је, наравно, именица *бог*, која је овде претрпела измену. Процес је у самом корену могао бити и чисто физиолошки, гласовни, јер се пети падеж *боже!* баш у тим крајевима морао законито изменити у *боре!* исто као што напр. у босанским дијалектима налазимо *море* место *може* (и *не мере м. не може*) или у књижевном језику *јер* (старије *јере*) од опште-словенског *јеже*. Али се затим овамо умешао идеолошки моменат, тежња да се религиозни термин *бог* ако не потпуно замени, а оно бар мало деформише. Тако је и у изразима *борами*, *борме* именица *бог*, свесно и намерно, тобоже замењена на сасвим бесмислен начин.

називом једног дрвета, при чему је у идеолошке сврхе коришћен један — чисто физиолошки процес. Ето, дакле, једног јасног случаја где је друштвено-идеолошки моменат утицао посредно на материјалну страну језика, на фонетику.

Сродна табуизму је једна друга врло раширена појава у патријархалним срединама да се супрузи међусобно не називају по личном имену, него разним перифрастичним начинима. По сведочанству А. Јовићева (Срп. етн. зб. XV, 723) у Црној Гори муж ословљава жену са *камо те?*, *ђе си?* или заменицом *она*; мати пита децу *камо ви отац?* и сл., само да не би поменула његово име. Исто тако у јужној Србији у ове сврхе, место имена, употребљавају узвици *море!* за мужа и *мори!* за жену (уп. Вуков „Рјечник“; речи су по пореклу грчке, и широко распрострањене на Балкану), а старији млађе у неким крајевима Јужне Србије ословљавају са *мојко*, које је дошло од Шиптара, а у крајњој линији се опет своди на *море*.

Али деформације не морају настати само из табуистичких и њима сродних разлога, већ и из других побуда које се јаве у друштвеној средини. Класна борба је довела, на пример, до тога да речи као *амалин*, *факин* итд. добију погрдно значење, које по пореклу нису имале. Тако је на пример *амал-ин* по пореклу арапска реч; арапски *el hamal* значи „радник“, и ништа више, али су турски властодршци регрутовали себи раднике међу покороном „рајом“, и тако је ова реч постепено добила и код нас погрдно значење. И наша реч *факин* сада значи „спадало, обешенак мангуп“, те према томе, има извесно погрдно значење; међутим талијанско *facchino*, од којег је *факин* постало, значи просто „носач“ и није погрдна. Млетачко господство у Далмацији, које је сиромашне Далмагинце употребљавало, под суровим условима, као носаче за јетовар и утовар бродова итд., довело је до тога да реч добије погрдан смисао. И општесловенска реч *chlap*, која значи „младић дечак“, (чешки *chlapec* „дечак“) — у хрватском *hlapac*, *lapac* (и словенач. *hlapec*) јавља се са значењем „слуга“, што се захваљује феудалним приликама у прошлости. Са овим се може упоредити чињеница да је руско *мужик* („сељак“) значило и „грубијан“ (по Черниху) и да је француско *vilain* „рђав, неваљао“ постало од латинског *villanus*, које је значило „сељак“. Све се то објашњава приликама карактеристичним за феудализам.

Али не догађа се само да владајућа класа гради своје погрдне изразе од назива чланова покорене класе. Постоји и обрнут процес. Покорени и потлачени такође придају погрдан смисао речима које су примили од својих господара. Тако се на пример наш израз *шкрабати* изводи од латинског *scribere* или талијанског *scrivere*, што значи „писати“. Романи су били освајачи на Балкану, и тако је чак и културни појам писмености — али туђе писмености — у нашем језику био подвргнут потсмеху од стране широких маса, па је *шкрабати* примљено само са погрдним значењем „ружно писати, жврљати“, док се у правом значењу очувала стара словенска реч *писати*. Тако је исто и талијански глагол *parlare* (који је у латинском био чак религиозног порекла: *parabolare* „причати библиске приче-параболе“), у облику *парлавати*, добио у нашим дијалектима значење „причати глупости, брљати, блебетати“.

Морамо овде поменути и одраз различитих културних нивоа у нашем језику. Тако се на пример тек постепено, са успоном савремене цивилизације, развила такозвана конструкција „*vos maiesticum*“ („дочасно *ви*“), тојест културна навика да се једном једином лицу из поштовања говори у множини *ви* место *ти* (а тако и одговарајући

лични глаголски облик долази у множини). То је, разуме се, данас постало правило по градовима, где је настало несумњиво под утицајем сличне употребе у тзв. културним европским језицима. Међутим, како сам већ скренуо пажњу у својој „Историји српскохрватског језика“ (стр. 20), ова културна појава захватила је већ у пуној мери и сеоске дијалекте у оним крајевима наше земље који стоје на нарочито високом културном нивоу: то значи с једне стране и сеоске дијалекте Војводине, Славоније, Хрватске (тако и код Словенаца), а с друге — оне у приморју. Али и овде има разлике према крајевима. Тако на пример војвођански Срби — екавци употребљавају у овим случајевима, место *ти*, увек друго лице множине *ви*: *како сте, чико?* (место *како си, чико?*), док војвођански Буњевци — икавци употребљавају у ову сврху треће лице множине, и то чак и кад особа о којој се говори с поштовањем — није присутна. На пример: *мама су се срдилли, чико су дошли вечераске* итд. Очигледно је овде у питању насланање такође на туђу, немачку праксу. Слично је и у Хрватској. Тако исто и у приморским крајевима; ја сам на терену у Истри констатовао код сељака потпуно доследну употребу другог лица множине у овом смислу: *тета-Маре, кади сте билли?* и сл., а М. Храсте бележи са Хвара и употребу трећег лица: *барба Иван су рекли да ће брат доћ сутра, ћаћа су шили у пог* итд. Као што се види, и овде имамо један пример где су друштвене форме задрле и у сам граматички систем. Али у већини осталих крајева наше земље чува се старије стање: заменица *ви* и глаголски облици у множини употребљавају се само онда кад је заиста у питању појам множине, док се једном лицу, без обзира на степен поштовања, говори доследно увек само *ти* (у народним песмама и краљевима и царевима). Код људи који из једне средине прелазе у другу долази, разуме се, до недоследне и неправедне употребе ових формула учтивости. Интересантно је на пример једно писмо српског војводе Радослава Челника из XVI века, које је забележио Д. Поповић (Зборник Војводина I, 203) и у којем овај великаш, још не савладавши у довољној мери „европски шлиф“, обраћајући се свом суверену, аустријском цару, с поштовањем, брка у овој функцији једнину и множину:

„...Ето нека зна *ваше* величанство да сам слуга *вашег* величанства и пре него што сам писао *твоме* величанству, да ме одавде *изведеш*... Ето султан заиста долази и његове силе иду против тебе...“ итд.

Различите средине употребљавају и иначе једна иста наша језичка средства на различите начине, у складу са приликама које у њима владају. Тако на пример израз *узети крв* код лекара има сасвим конкретно значење „извадити из вене крв (ради анализе или трансфузије)“, док је *узети крв* у патријархалној средини значило „убити, извршити крвну освету“ (в. код мене у поменутом раду о гентилној терминологији). Откад се наш народ описменио, откад су Словени, захваљујући делатности Ђирила и Методија, добили своје писмо, глагол *писати* добио је своје савремено значење: „бележити слова“; у преисториско време прасловенски глагол *pisati* значио је само „цртати, урезивати шаре“. Имамо, уосталом, и историско сведочанство Прнорисца Храбра, калуђера из X века, да Словени „будући многобошци, нису имали слова, већ су гатали цртама и резама“. И сам корен *rik-* односно *pis-* значи „сецкати, урезивати“, као што је и грчко *grapxo* „пишем“ у етимолошкој вези са нашим

гребем. У условима живота наших прадедова место праве азбуке била је, дакле, у потреби нека врста пиктографије, цртања сликовитог писма. Отуда првобитно значење *pisati* „цртати“, очувано у осталом, и до данас у изразу *lep kao upisan* или у хрватском термину *писаница* за шарено јаје. Тек кад се појавила права писменост, и глагол *писати* примио је своје савремено значење, али прво за цело смо у владајућем слоју феудалаца који су знали да пишу (док се у народним масама, како се види, дуго задржало у глагола *писати* оно преисториско значење). — Док данас употребљавамо израз *машина* у његовом међународном значењу (које одговара лат.-грчком *machina*), дотле је пре извесног броја деценија реч *машина* означавала скромну „шибицу“, јер је из перспективе примитивније цивилизације, навикнуте да ватру добија кресањем кремена и сл., и овај фабрички производ изгледао довољно чудотворна и компликована направа. — Културни развитак често доводи у језику до промена на тај начин што неки термин који је означavaо неку простију културну тековину — буде пренет на неки модернији и компликованији изум. Тако је општесловенска реч *воз* означавала проста селачка кола, и то значење је реч *воз* и одржала у неким западним крајевима Југославије (напр. у приморју); Војвођани и данас кажу такође *довезо сам воз сена*. Међутим је у нашем књижевном језику *воз* постало термин за железничку композицију, док је за превозно средство са сточном вучом остао назив *кола*. Али данас већ *колица* називамо и модерна возила аутомобил, железнички вагон, трамвај, тролејбус. И *влак* (према *влачити* „вући“) је био назив примитивне направе за рад на њиви, доношење дрва итд., а данас Хрвати и Бугари овим термином означавају железничку композицију (превод са немачког *Zug* односно француског *train* „воз“).

Али не само разне средине; већ и једна иста индивидуа се престано лингвистички прилагођавала разним друштвеним амбијентима, разним културним нивоима (вишим или нижим од сопственог), разним дневним ситуацијама. Ја сам научио у школи да ваља говорити *хлеб*, а не *леб*. Наравно, писаћу увек хлеб; али ћу зато у усменом говору, већ према ситуацији, говорити алтернативно *хлеб* или *леб*. Ако држим предавање, па поменем ту реч, изговорићу је са *x*; ако одем у пекару, тражићу обично *леб* или чак и *лебац*. За пса ћемо рећи у књижевном говору *пас*, у домаћој употреби много радије *куче*, од милоште ћемо назвати ову животињу и *цукцац* — премда то не иде у књижевни језик —; у љутњи ћемо рећи *цукела*. У званичном опхођењу ћемо рећи за своју жену *моја супруга*; у обичној употреби ће се рећи *моја жена* или *моја другарица*; у шали ће се казати, и за младу жену, *моја стара* или *моја матора*.

Има читав низ речи и фраза, па и облика, који се не могу употребити не само при писању, већ ни у усменом говору ако средина није нарочито интимна. Али их у уском интимном кругу употребљавамо чак и ако смо најобразованији; само ћифте и снобови их избегавају увек. Место *сијалица* се *покварила* рећи ћемо код куће и *сијалица* је *цркла*, иако је иначе глагол *црћи* нешто вулгаран и у свом реалном значењу (па ће се радо заменити грчком речју *липсати*). И *Склокати се*, *одапети* „умрети“, *убрисати се* „лишити се нечега“ итд. — не долазе у „људном“ језику, чак ни усменом, али су у интимном друштву врло раширени. У свечанијој ситуацији негацију ћемо исказати са *не*, *није*, *нисам* и слично; у интимнијем кругу допустићемо себи и турцизам *јок*, и једно једноставно енергично *ц!* или *а-а!*, а у афекту, пред боље познатим људима или онима према којима тајимо нарочито поштовање, заменићемо негацију изразима као *којешта*, *таман посла*, *боже сачувај* итд.

Али ситуација у којој се налазимо утицаће не само на наш речник, већ и на нашу реченицу, па чак и на граматички систем. Тако ако узмемо реченицу, констатоваћемо у свечанијем говору потпуније изражавањем: *јесте ли дошли? — да, друже претседниче, дошао сам.* Напротив, реченица ће бити елиптичнија у интимнијем разговору: *јеси (ли дошао, Лазо? — јесам)* или: *дош'о;* или: *аха!* Па и што се тиче граматичког система, и ту ћемо, ако имамо језичких могућности, у интимнијем говору отступити од норме на коју смо иначе удружени: од *банка* је други падеж множине *банака* или *банки*; али ће на пример Београђани у домаћој речи радије рећи *пет банке*, дакле с именицом у првом падежу. Хипокондистичка имена *Јоца*, *Ђока*, *Мара*, *Љуба* итд., која су погодна за употребу у породичном кругу или међу блиским пријатељима, замењују се у служби, у администрацији итд. „свечаним“ пуним именима *Јован*, *Ђорђе* (или чак *Георгије*), *Марија*, *Љубица*; а чак и од туђег *Вера* (из руског) погрешно схваћено као скраћен облик, начињено је хиперкоректно „свечано“ *Верослава*.

Морам овде поменути и разлику полова и њен одраз у језику. Како је науци данас познато, овакве разлике у језику постоје, али нису последица физиолошке разлике између мушкарца и жене, већ имају психолошки смисао, дакле се свде на друштвену појаву у крајњој линији. Тога има у свим језицима; код нас најжалост још није било систематског испитивања у том правцу. Али ја сам запазио, на пример, да се београдском усменом говору процес ширења самогласника *е* и *о*, код младих генерација (можда под импулсом примљеним из Војводине), много јаче манифестује код девојчица и девојака неголи код дечака и младића. Са доласком у зрелије године — мушкарци, ако су и примили ову особину, сада је углавном напуштају, док се тај широки изговор код жена упорније одржава. Узрок је томе очигледно извесна склоност жена према томе новом, нарочито изразитом, изговору као „ефектном“. Код Војвођана сам, приликом својих испитивања њихових дијалеката, запазио померену артикулацију сугласника *ш*, *ж*, *ч*, *џ*; то померање постоји код свих Војвођана, али се код мушкараца исправља на један начин, а код жена — на други. У мушком војвођанском изговору ови сугласници су изванредно „тврди“, јако шуштави, и органи у устима образују такозвани велики резонатор; напротив, код жена је изговор претерано „мек“, нема јаког шуштања, и резонатор је мањи чак него и у правилном књижевном изговору. Ова разлика настаје очигледно отуд што мушки изговор даје утисак енергичности, док је женски изговор „мекши“ и „нежнији“, па је на тај начин дошло до ове диференцијације.

И специфична улога жене у економском животу у нашој прошлости — оставила је трагове у нашем општем језику. Овде треба поменути не само такозвани дечји језик, који су добрим делом, осим саме деце, формирале и мајке и дадиље (*џица* за „мачку“, *боб* у значењу „боли ме“ или „боли ли те?“ итд.), већ такође и неке сасвим нормалне изразе које су створиле жене. Уп., на пример, изразе као *скувати попару*, коју дугујемо куварицама, *увести у танке нити*, настао код сеоских преља, и тако даље.

Језик врло верно одражава и утицаје разних туђих цивилизација на народе који говоре српскохрватски. То је већ добро позната чињеница: *кревет*, *јастук*, *душек*, *јорган* су турске речи, које показују да су у области ових појмова цивилизације на нас утицали Турци; наши поморци су претрпели поморски утицај Талијана, о чему сведоче и речи талијанског порекла као *барка*, *вапор*, *јарбол*, *прова* „крма“, итд. од Немаца су нам долазили занати: *шнајдер*,

шустер, шлосер итд. Али ја се на свему томе овде не мислим даље задржавати, јер то је тема засебне лингвистичке дисциплине.¹⁾

Напослетку да поменем и једну специјалну лингвистичку категорију: такозване „тајне језике“, о којима постоји већ богата литература. „Тајни језици“ су уствари специјални речници поникли у прошлости међу занатлијама, и употреба се састоји у томе да, слушајући се општесрпскохрватским језичким системом, говорно лице убацује у њега своје „тајне речи“, да би неупућенима говор био неразумљив. Порекло настанка ових „тајних језика“ међу занатлијама — класног је карактера. Занатлиски ученици су стварали ове „језике“ да их не би разумео газда — послодавац, слично томе и други припадници широких слојева, да би остали неразумљиви пред властима и полицијом итд. „Тајни језици“ су цветали по Србији, Босни и другим крајевима у првом реду у доба турске окупације. Одликују се или деформисањем, свесним и намерним, нормалних речи или изменом њиховог смисла или уношењем безброја страних речи, али таквих које владајућа класа не разуме. Зато у њима има само незнатан број грчких и турских речи, јер су Грци и Турци на Балкану били владајући народи, а налази се обиље шиптарских и румунских речи. Ти су „тајни језици“ углавном изумрли већ пре сто или нешто мање година; али се њихова садржина делом излила у такозване „ђачке језике“, који нису тајни, а осим тога се одликују и уношењем неких нових елемената. Тако се у такозваном „фрајерском“ језику једног дела београдске омладине, на бизаран начин, укрштају махом цигански елементи из некадашњих „тајних језика“ потлачених класа (напр. *марисати* „тући“, *даса* „човек“ и сл.; о овоме уп. Р. Ухлика, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1954) са енглеским елементима потеклим из енглеског језика доскора владајућих буржоаских кругова (*герла* „девојка“, енглески наставак — *иш* итд.).

На завршетку овог прегледа морамо поменути још само питање односа језичке праксе различитих средина и узајамне утицаје тих средина. Питање је врло сложено и досад слабо обрађивано; зато о њему можемо говорити само у главним цртама. С једне стране образовани људи уносе, више или мање, елементе свога матерњег дијалекта у књижевни језик, којим, са више или мање успеха, говоре. Идеал је: чист књижевни језик без дијалектичких примеса; али у пракси се то ретко стопроцентно постиже. Тако образовани београђани, под утицајем дијалеката који их стално окружују, скраћују често дуге самогласнике (*млѐко* место *млѐко*), каткад греше у падежима; образовани Загребчани мешају *ћ* и *ч* и замењују узлазне акценте силазнима; образовани приморци обично говоре сувише меко *л*; образовани Црногорци делимично одржавају свој архаични домаћи акценат; образовани муслимама место безвучнога *х* изговарају грлено звучно *х*; образовани људи из Ниша не разликују увек добро свих седам падежа итд. С друге стране, сеоски дијалекти падају, са све већим развитком културе и писмености, под све јачи утицај књижевног језика, па се на пример код Срба сељака почиње јављати сугласник *х*, који је у народу ишчезао почевши са XVI веком. Сада се већ могу чути сељаци (екавци и јекавци) који говоре *храброст*, *тепих*, *хвала* или, не успевши потпуно у подражавању књижевног изговора, *краброст*, *тепик*, *квала* и слично. И *ф* се појавило на селу, иако то није стара словенска особина; сада од сељака чујемо, поред

¹⁾ Ко се са овим туђим утицајима жели систематскије упознати, може наћи о томе у мојој „Историји српскохрватског језика“, глава X, стр. 80; а такође и у мојој популарној књижици за омладину „Стране речи у нашем језику“, која ће изићи у издању „Дечје књиге“.

дијалектскога *веџер* и књижевно *феџер* итд. Уопште узевши, теориски се може претпоставити већ а priori да ће у извесној даљој будућности ишчезнути границе између дијалеката и књижевног језика, мада засада још не можемо предвидети када ће се то догодити; то је ствар будућих генерација. У сваком случају, данас је продирање културе на село, па и књижевног језика у сеоске дијалекте — врло снажно, док у прошлости то није био случај. Тако се, на пример, „славјаносербски“ језик војвођанске књижевности XVIII века није готово ни дотакао војвођанских сељачких дијалеката (како сам то утврдио на тамошњем терену), док данас многобројни термини из штампе и књиге масовно продиру и на војвођанско село, као и другде. Стари војвођански писци се нису могли ослободити својих дијалектских облика *оћеду*, *кажеду* итд. ни у XIX веку; данас већ млађе генерације војвођанских сељака брижљиво избегавају ове облике, јер их осећају као изразито дијалектске, као нешто што „не доликује“ културним Србима. И овде, дакле, друштвени процеси утичу не само на речник нашег језика, него и на сам граматички систем.

Као што се, дакле, из мојег прегледа види, српскохрватски језик претставља важно огледало нашег друштвеног и културног развојка. Истина, није лако увек протумачити те појаве, а данас још не располажемо грађом прикупљеном за те сврхе. Али ако се поједини процеси правилно интерпретирају, онда се види колико је језик важан сведок много чега што се догађало и што се и данас догађа у крилу нашег друштва као целине и у оквиру појединих његових ситнијих јединица. Важно је само: увек што прецизније утврдити чињенице и не заборавити да као што друштво и његова историја имају своје законе, — тако и језик има своје.

Д-р Иван ПОПОВИЋ.